

Հ. ԳՐԻԳՈՐ Վ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆԻ ԱԻԱՆԴԸ ԹՐԱՆՍԻԼՈՒԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՄԷՋ

Հայկական համայնքների պատմութեան մէջ առանձնայատուկ եւ կարեւոր տեղ ունի Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի պատմութիւնը: Ընդունուած է Թրանսիլուանիայի հայկական հիմնական համայնքի ձեւաւորումը կապել 1672ին տեղի ունեցած հայերի մեծ հոսքի հետ հարեւան Մոլդովայից:

Ա. Աբրահամեանը հայերի հիմնական հոսքը դէպի Թրանսիլուանիա կապում է 1654 եւ աւելի ստուար զանգուածով 1672ին տեղի ունեցած շարժի հետ¹: Ըստ էութեան հայկական ներկայութեան հետքեր այս տարածաշրջանում առկայ էին շատ աւելի վաղ, եւ հայերի ներհոսքը դէպի Թրանսիլուանիա սկսուել էր 1672ից առաջ, եւ շարունակուել է նաեւ դրանից յետոյ: Ուստի դժուար է հայկական համայնքի ձեւաւորումը կապել միայն 1672ի հետ:

Գաղթող հայերի թուաքանակի մասին եւս դժուար է ասել վստահօրէն: Հետազոտող Ե. Պալի կարծիքով, աւանդաբար ընդունուած տեսակէտը՝ Թրանսիլուանիայում 3000 հայ ընտանիքների հաստատուելու մասին, ուռճացուած է:

Գաղթող հայ ընտանիքների թիւը չի գերազանցել երեք հարիւրը: Արդէն 1715ին շուրջ 220-240 հայ ընտանիքներ էին ապրում Թրանսիլուանիայում²:

Հայերը հաստատուեցին Թրանսիլուանիայի մի շարք քաղաքներում եւ աւաններում: Աստիճանաբար Թրանսիլուանահա-

1 Ա.ԲՐԱՀԱՄԵԱՆ, Ա., Համառոտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, Երևան 1964, 352:

2 PÁL, J., Armenians in Transylvania: From settlement to integration, Far away from Mount Ararat: Armenian culture in Carpathian basin, Budapest 2013.

յութեան նշանաւոր կենտրոններ դարձան Արմենոպոլիսը (Հայաքաղաք, այժմ՝ Կեռլա), Եղիսաբէթուպոլիսը (այժմ՝ Դումբրուսկ-նի), Գէորգենին, Սեպիլիզը (այժմ՝ Ֆրումոսաս): Այս քաղաքներում հայերը սկսեցին ապրել աշխոյժ համայնքային կեանքով՝ հիմնելով եկեղեցիներ եւ համայնքային այլ կառույցներ:

Կանգնած լինելով աստիճանական ձուլման եւ ազգային ինքնութիւնը կորցնելու իրական վտանգի առջեւ՝ Թրանսիլուանիայի հայերի շրջանում ազգային ինքնութեան պահպանմանն ուղղուած մշակութային զարթոնք է նկատուում ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին եւ Ի. դարի սկզբին, երբ մի խումբ մտաւորականներ, հասկանալով ինքնութեան պահպանման խնդրի առաջնահերթութիւնը, սկսեցին գործնական քայլեր ձեռնարկել այդ ուղղութեամբ: Այդ խնդիրների լուծմանն էր ուղղուած «Արմենիա» պարբերականի հրատարակումը³ եւ Հայկական Թանգարանի հիմնումը, որի պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ 1907ի Յունիսի 16ին: Թանգարանի հիմնումից յետոյ Կեռլայի եւ Քլուժի մտաւորականների կողմից բազմաթիւ արժէքաւոր պատմական փաստաթղթեր, ձեռագրեր նուիրաբերուեցին Թանգարանին, ինչի շնորհիւ Թանգարանը բաւականին հարուստ հաւաքածոյ ունեցաւ: Բալինտ Կովաչը յղում անելով «Արմենիա» հանդէսին, նշում է, որ Թանգարանային բոլոր նմուշները, զրադարանային միաւորները, կահոյքը, փողը եւ, ընդհանրապէս, հայկական Թանգարանային ողջ միութիւնը, իսկ նրա լուծարման դէպքում՝ առկայ Թանգարանային հաւաքածուի նմուշներն առանձին-առանձին, պէտք է պատկանեն Արմենոպոլսի հայ եկեղեցուն, կամ Թրանսիլուանիայի հայկական կաթողիկէ եպիսկոպոսութեան վերականգնման դէպքում՝ վերջինիս⁴:

3 Հայագիտական հանդէս, որ լոյս է տեսել 1887-1907 եւ 1912-1913 Թրանսիլուանիայի Կեռլա քաղաքում: Տպագրել է Հայաստանի, Թրանսիլուանիայի եւ հայկական այլ գաղթավայրերի կեանքին նուիրուած յօդուածներ, պատմաքաղաքագիտական, ազգագրական միւլտի, հունգրահայերին եւ օտարագրի ընթերցողներին ներկայացրել հայոց պատմութիւնն ու մշակույթը: Խմբագիրներն են Հ. Գ. Գովրիկեան, Խաչիկ Սոմգոտեան, Հ. Մըկրտիչ Պոտուրեան, Անտալ Հերման, Գուստաւ Պալ: Տե՛ս «Հայ գրատրպութիւն եւ գրքարուեստ» հանրագիտարան, Երեւան 2015, 162:

4 KÓVACS BÁLINT, *Armenians in Transylvania (from 17th century settlement to the 20th century)*, The Armenian Catholic collective archive in Armenopolis, repertory, Budapest-Gyulafehérvár-Leipzig, 2011, 219.

Ինչպէս կենտրոնական եւ Արեւելեան Եւրոպայի միւս հայկական համայնքների, այնպէս էլ Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի պատմութեան ուսումնասիրման տեսակէտից մեծ է Մխիթարեան միաբանութեան դերը: Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի կապը Մխիթարեանների հետ բաւականին ամուր էր, ինչի մասին վկայում են Արմենոպոլի հայկական կաթողիկ հաւաքական արխիւում⁵ պահուող մի շարք նամակներ Վիեննայի Մխիթարեաններից, որոնք վկայում են նաեւ «Հանդէս Ամսօրեայ» եւ «Արմենիա» պարբերականների միջեւ սերտ կապի մասին: Հիմնականում փոխադարձ պայմանաւորուածութիւններ են ամսագրերում հրատարակուող նիւթերի մասին, մեկնաբանութիւններ առանձին հարցերի վերաբերեալ: «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում պարբերաբար հրատարակում էր նաեւ «Արմենիա» ամսագրի համարների բովանդակութեան հայերէն թարգմանութիւնները: Քանի որ «Արմենիան» հրատարակում էր հունգարերէն, ուստի այն հասկանալի էր Հայաստանում եւ հայկական միւս գաղթավայրերում: Այդ միջոցով փորձ էր արւում հայկական աւելի լայն շրջանակների տեղեկացնել Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի կեանքի մասին⁶:

Մխիթարեանները գործօն դեր էին կատարում նաեւ հայկական համայնքի ինքնութեան պահպանման համար մղուող պայքարում: Դրա մասին է վկայում Վիեննայում 1834ին հրատարակուած հայերէն այբուբենը ուսուցանելու ձեռնարկը⁷:

Դրա նպատակն էր արդէն հունգարերէն գրող հայերին սովորեցնել հայերէն այբուբենը: Արմենոպոլի հայկական կաթողիկէ հաւաքական արխիւում հանդիպում ենք նաեւ ձեռագիր քերականութեան դասագիրք՝ հայերէնի քերականական կանոնների

5 Արմենոպոլսում (Հայաֆաղաֆ) գտնուող արխիւը կոչւում է Հայկական Կաթողիկէ հաւաքական արխիւ, քանի որ այստեղ են կենտրոնացուած Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի չորս խոշոր կենտրոնների՝ Արմենոպոլսի, Եղիսաբեթուպոլսի, Գետրգեմիի եւ Ֆրոււմուսայի եկեղեցական արխիւային փաստաթղթերը:

6 Գէորգեւս, Է., Հայ-հունգարական գրական առնչութիւնները եւ «Արմենիա» ամսագիրը, Երեւան 1979, 35:

7 Արմենոպոլսի հայկական կաթողիկէ հաւաքական արխիւ, տուփ 339/հ/5 (համարակալումը տրուած է ըստ Արմենոպոլսի արխիւում ընդունուած ձեւաչափի: Տուեալ տուփի ներսում փաստաթղթերը եւ նամակները համարակալուած չեն):

մասին եւ դրան հետեւող օրինակներ՝ հայերէն եւ հունգարերէն լեզուներով⁸։

Մխիթարեան միաբանութիւնը այստեղ ուղարկում էր նաեւ քարոզիչներ՝ հայերէն սովորեցնելու եւ դպրոցական գործը կազմակերպելու համար։

Պէտք է նշել, որ Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքը, ունենալով հարուստ պատմութիւն, համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրուած՝ ի տարբերութիւն Լեհաստանի, Ուկրաինայի եւ Արեւելեան ու Կենտրոնական Եւրոպայի այլ հայկական համայնքների։ Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի պատմութեան ուսումնասիրման համար աղբիւրագիտական նշանակութիւն ունեն է Գրիգոր Վ. Գովրիկեանի աշխատութիւնները։

Հ. Գրիգոր Վ. Գովրիկեանը ծնուել է Կեռլայում 1840 թուականին։ Նա ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի ակնառու մտաւորականներից մէկն է։ Հ. Գ. Գովրիկեանը մեծ աշխուժութիւն է ցուցաբերել «Արմենիա» պարբերականի հրատարակման ուղղութեամբ, եղել է նրա խմբագիրներից, մի շարք յօդուածների եւ աշխատութիւնների հեղինակ է, 1909ին դարձել է Մխիթարեան միաբանութեան ընդհանուր Աբբահայր՝ դրանով աւելի նպաստելով հայկական համայնքի եւ միաբանութեան միջեւ յարաբերութիւնների սերտացմանը։

Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանը, Կեռլայում, Եղիսաբէթուպոլսում, 1866-1869ին Վիեննայում, 1873 եւ 1874 թուականներին Կոստանդնուպոլսում զբաղուելով մանկավարժական գործունէութեամբ եւ զգալով որակեալ դասագրքերի պակասը, ձեռնամուխ է եղել Ընդհանուր պատմութեան դասագրքի շարադրմանը⁹։ Ինչպէս Հ. Գովրիկեանն է նշում իր գրքի առաջաբանում, ձեռագիրը մօտ երեք տարի (1875-1877) գործածելուց յետոյ, ցանկալի արդիւնքը ակնյայտ է եղել¹⁰, ինչը խօսում է նախորդների համեմատ այս դասագրքի բովանդակային եւ ծրագրային առումով առաջադէմ լինելու մասին։ Հ. Գովրիկեանը հեղինակել է նաեւ Բարձրագոյն երկրագրութեան դասագիրքը, որ լոյս է տե-

8 Անդ։

9 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Ընդհանուր պատմութիւն համառոտ ազգային դրսորոցաւ համար, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա 1879։

10 Անդ, 2։

սեկ 1871ին դարձեալ Վիեննայում¹¹: Հեղինակի մի շարք հետազոտութիւններէ եւ հրատարակութիւններէ կողքին, մեզ համար առանձնակի կարեւորութիւն ունեն թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի նշանաւոր երկու կենտրոններին՝ Եղիսաբեթուպոլսին եւ Հայաքաղաքին (Կեռլային) նուիրուած աշխատութիւններն ու «Հանդէս Ամսօրեայ»ում տպագրուած յօդուածները: Գովրիկեանը, երկու քաղաքների դիւանատներում կատարած ուսումնասիրութիւնների ընթացքում հայկական համայնքի պատմութեանն առնչուող կարեւոր փաստաթղթերի հանդիպելով, դրանք սկզբնապէս յօդուածների տեսքով հրատարակում է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրում, որտեղ հանդէս էր գալիս Յովհան Անեցի կեղծանունով: Յետագայում, ինչպէս ինքն է նշում Եղիսաբեթուպոլսին նուիրուած գրքի առաջաբանում, որոշում է «որ այն հրատարակութիւններն, ինչպէս յաջորդաբար գալիք յօդուածները մատենի մը մէջ ամփոփուին ու այնպէս հրատարակուին»¹²:

«Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրի 1889ի առաջին համարում Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանը հրատարակում է յօդուած 1887 Յունուարից Կեռլայում հրատարակուող «Արմենիա» ամսաթերթի մասին: Այստեղ, ամփոփելով իր խօսքերով «Հունգարալեզու, բայց բովանդակութեամբ զուտ հայ» ամսաթերթի երկամեայ գործունէութիւնը՝ հեղինակը թուարկում է առաւել ուշագրաւ եւ նշանակալի յօդուածները՝ նշելով, որ թերթի բոլոր յօդուածներն առհասարակ վերաբերում են հայերին, հայոց պատմութեանը¹³:

Հեղինակը «Արմենիա» ամսաթերթը համարում է թրանսիլուանիայի հայերի ամենամեծ եւ նշանաւոր ձեռնարկութիւնը, նշելով, որ դրա հիմնական նպատակն է «յազգն իմքն իրեն ծանօթացնել, անցելոյն եւ ներկային նկատմամբ լուսաւորել, իւր վաղեմի պատմութեան, մեծութեան, առեւտրական յարաբերութեանց վրայ եւ

11 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Բարձրագոյն երկրագրութիւն, Ճանապարհորդաց, Վանառականաց, արուեստագիտաց, քարձրագոյն դպրոցաց, ուսուցչաց, քաղաքացիաց, խմբագրաց ու առանձնական գեղարտասանաց գործածութեանը համար, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա 1871:

12 Նոյն, Հայք յեղիսաբեթուպոլսի Դրամսիլուանիոյ, այս գաղթականութեան պատմութիւնը քաղուած Դրամսիլուանիոյ իշխանաց եւ Աւստրիոյ կայսերաց առանձնաշնորհութեանց կոնդակներէն, ժամանակակից արձանագրութիւններէն եւ պաշտօնական գրութիւններէն (1680-1779), Ա., Վիեննա 1893, Ա.:

13 Ի Հանդէս Ամսօրեայ, 1889, քիւ 1, 14:

ուրիշ պէսպէս հատուածներ հրատարակելով յազգն իւր տգիտութեանէն հանել, Արեւելեան Հայոց գործքերն ու կեանքն ծանօթացրնել եւ աշխարհիս վրայ ցիրուցան ազգին հետ Հունգարիոյ Հայերն հաղորդակցութեան մէջ մուծանել»¹⁴: Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանը «Արմենիա» ամսաթերթի մասին իր այս տեղեկութիւններն առաւել ընդարձակ ձեւով յետագայում ներառել է Կեռլային (Հայաքաղաք) նուիրուած իր աշխատութեան մէջ՝ յատկացնելով դրան առանձին գլուխ¹⁵:

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1889ի վեցերորդ¹⁶ եւ 1890ի առաջին¹⁷ համարներում Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանը դարձեալ նոյն կեղծանունով հրատարակել է առանձին յօդուածներ՝ նուիրուած Հայաքաղաքի յիշատակարաններին, յուշարձաններին եւ Հայաքաղաքի հայկական ձեռագրերին, յետագայում յատկացնելով առանձին գլուխներ իր աշխատութեան մէջ՝ ամբողջացնելով յօդուածում առկայ տեղեկութիւնները¹⁸:

Ամսագրի յաջորդ համարում Հ. Գ. Գովրիկեանը ներկայացնում է Եղիսաբէթուպոլսի հայկական յիշատակարաններն ու յուշարձանները, որտեղ եւս առկայ է հայկական եկեղեցի, հայկական վանք, ինչպէս Կեռլայում: Համեմատելով հայաշատ երկու քաղաքները՝ նա նշում է, որ Եղիսաբէթուպոլիսը իր հայ բնակչութեան թուաքանակով, զարգացուածութեամբ եւ հարստութեամբ զիջում է Կեռլային, երիտասարդ սերունդն աւելի քիչ է տեղեակ սեփական պատմութեանը, սակայն քաղաքում Մխիթարեան դըպրոցի առկայութեան շնորհիւ աւագ սերունդն այստեղ աւելի լաւ էր տիրապետում հայերէնին: Սակայն յետագայում այստեղ դըպրոցը հայերի ձեռքից վերցուելուց եւ տեղափոխելուց յետոյ հայերէնի իմացութեան մակարդակը զգալիօրէն իջել է: Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու նպատակով մեկնում են քաղաքից եւ մեծ մասն այլեւս չի վերադառնում, ինչը յանգեցնում է հայ բնակչութեան թուաքանակի նւազմանը:

14 Անդ, 1889, Թիւ 6:

15 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Դրանսիոյումնիոյ հայոց մետրոպոլիսը կամ Եկարագիր կերպ Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս, Վիեննա 1896, 232-237:

16 Ի Հանդէս Ամսօրեայ, 1889, Թիւ 6, 113-119:

17 Անդ, Թիւ 1, 19-21:

18 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Դրանսիոյումնիոյ հայոց մետրոպոլիսը, 204-215 եւ 318-348:

Հեղինակը մտավախուժիւն է յայտնում նաեւ, որ ժամանակի ընթացքում Եղիսաբէթուպոլսում, Թրանսիլուանիայի այլ հայաշատ քաղաքների նման, հայկական ազգային ոգին, հայերի թուաքանակը աստիճանաբար կը նուազի՝ թողնելով միայն իր պատմական հետքը¹⁹։ Կեռլայի համեմատութեամբ հայկական յուշարձաններն ու արձանագրութիւններն այստեղ այդքան էլ շատ չեն, սակայն դրանց մանրամասն նկարագրութիւնը տրուած է սոյն յօդուածում։

Թրանսիլուանիայի հայերի՝ կաթողիկէ եկեղեցու հետ միանալուց յետոյ, կաթողիկէ հայերի մէջ գոյութիւն ունէին երկու տարբեր խմբաւորումներ։ Նրանց մի մասը, լինելով կաթողիկէ, ամէն կերպ փորձում էր հաճոյանալ հռոմէական եկեղեցուն՝ դրանով ձեռք բերելով բարձր եկեղեցական պաշտօններ։ Միւս մասը, կաթողիկէ լինելով հանդերձ, ամէն կերպ փորձում էր պահպանել հայկական ծէսը եւ աւանդութիւնները։ Այս երկու խմբաւորումների միջեւ տարաձայնութիւններն ակնառու են դառնում նոր տոմարի ընդունման հետ կապուած հարցում։ Ըստ Հ. Գ. Գովրիկեանի, նոր տոմարը Կեռլայի հայերի կողմից ընդունւել է Ժէ. դարավերջին²⁰։ Այս հարցի հետ կապուած Ս. Քոյանջեանը եւս հաւանական է համարում, որ արդէն Ժէ. դարավերջին նոր տոմարը գործածւում էր Թրանսիլուանիայի հայերի մի մասի կողմից՝ յղելով 1690 թուականին Գէորգենիում գրուած Լատին ձեռագիրը՝ «Տօմար լաթինացոց»²¹։

Այս հարցին Գովրիկեանը անդրադառնում է «Հանդէս Ամսօրեայ»ում²² տպագրուած հերթական յօդուածում, որտեղ մանրամասն խօսում է Եղիսաբէթուպոլսում նոր տոմարի ընդունման համար հրաւիրուած ժողովների եւ դրան յաջորդած իրադարձութիւնների մասին։ Յօդուածում հեղինակը ներկայացնում է ժողովների արձանագրութիւնները, ինչը մեզ հնարաւորութիւն է տալիս հասկանալու նոր տոմարի ընդունման նկատմամբ հասարակութեան եւ քաղաքի ղեկավարող շրջանների դիրքորոշումը։

19 Ի Հանդէս ամսօրեայ, 1889, թիւ 2, 53։

20 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, Բ., 142։

21 ՔՈՒԱՆՋԵԱՆ, Ս., Թրանսիլուանիայի հայերի պայքարը ազգային ինքնուրոյնութեան պահպանման համար, Ի Էյմիածին, 1966, թիւ 3, 50։

22 Ի Հանդէս ամսօրեայ, 1891, թիւ 10, 301-307։

Ամսագրի յաջորդ համարներում²³ Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանն անդրադառնում է Եղիսաբէթուպոլսի պատմութեանը, հայերի այստեղ հաստատուելուն, նրանց տրուած արտօնութիւններին եւ կոնդակներին: Այս յօդուածները ներառուած են Եղիսաբէթուպոլսի պատմութեանը նուիրուած հեղինակի եռահատոր աշխատութեան մէջ:

Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար առանձնակի կարեւորութիւն են ներկայացնում Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանի՝ հայկական համայնքի երկունշանաւոր կենտրոններին՝ Եղիսաբէթուպոլսին եւ Արմենոպոլսին նուիրուած աշխատութիւնները: Սրանք Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի պատմութեանը նուիրուած հիմնարար երկեր են, քանի որ ժամանակագրական առումով ընդգրկում են հայաշատ կենտրոնների պատմութիւնը՝ հայերի այստեղ հաստատուելու շրջանից մինչեւ Ի. դարի սկիզբը:

Եղիսաբէթուպոլսին նուիրուած եռահատոր աշխատութեան մէջ, որ վերնագրուած է «Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս Դրամսիլուանիոյ», հեղինակը, հիմնուելով քաղաքի դիւանատան փաստաթղթերի վրայ, ցոյց է տալիս Եղիսաբէթուպոլսի հայկական համայնքի պատմութիւնը, հայերի ունեցած կարգավիճակը, արտօնութիւնները եւ այլն:

Աշխատութեան առաջին հատորում²⁴ հեղինակը ամփոփել է Թրանսիլուանիայի իշխանների եւ Աւստրիական կայսրերի կողմից Եղիսաբէթուպոլսի հայերին տրուած հրամանները եւ արտօնութիւնները, արձանագրութիւնները: Աշխատութիւնը բաղկացած է առաջաբանից եւ 29 գլուխներից կամ ենթավերնագրերից, սկսում է հայերի այստեղ հաստատուելու պատմութիւնից, որտեղ Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանն առանձին ներկայացնում է հայերի 1654ի փոքր եւ 1672ի մեծ գաղթի փուլերը: Աշխատութեան արժէքը կայանում է նաեւ նրանում, որ հեղինակը մանրամասն նը-

23 Ի Հանդէս ամսօրեայ, 1892, թիւ 5, 133-138. թիւ 6, 161-163. թիւ 7, 193-198. թիւ 8, 225-231. թիւ 9, 263-267. թիւ 10, 295-302. թիւ 11, 326-333. թիւ 12, 356-360. 1893, թիւ 1, 7-14. թիւ 2, 36-42:

24 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս Դրամսիլուանիոյ, այս գաղթականութեան պատմութիւնը Բաղդադ Դրամսիլուանիոյ իշխանաց եւ Աւստրիոյ կայսերաց առանձնաշնորհութեանց կոնդակներէն, ժամանակակից արձանագրութիւններէն եւ պաշտօնական գրութիւններէն (1680-1779), Ա., Մխիթարեան տպարան, Վիեննա 1893:

կարագրում է հայերի իրաւական կացութիւնը Թրանսիլուանիայում հաստատուելու հէնց սկզբից:

Աշխատութիւնը շարադրելիս հեղինակը օգտագործում է այնպիսի կարեւոր փաստաթղթեր, ինչպիսիք են Թրանսիլուանիայի իշխանների կողմից հայերին տրուած արտօնութիւնները, հրովարտակները, հայերի կողմից կայսրին եւ Թրանսիլուանիայի իշխաններին ուղղուած խնդրագրերը, մի շարք իրաւական ակտեր եւ այլ կարեւոր նամակներ:

Աշխատութեան երկրորդ հատորում²⁵ հեղինակը շեշտը դնում է Եղիսաբէթուպոլսի հայերի եկեղեցական կեանքի, ծէսերի վրայ, տալիս է Եղիսաբէթուպոլսի հայկական եկեղեցու մանրամասն նկարագրութիւնը, հայերի սոցիալական դրութեան, հարկերի, ինչպէս նաեւ այլ ազգերի հետ յարաբերութիւնների նկարագրութիւնը, մանրամասն անդրադարձ է կատարում հայերի կաթողիկէացմանը եւ կաթողիկէ եկեղեցու հետ միութեանը:

Հ. Գովրիկեանը Եղիսաբէթուպոլսի պատմութիւնն իր երրորդ հատորում հասցնում է մինչեւ 1904 թուականը²⁶: Այստեղ կարմիր թելի պէս անցնում է հայկական եպիսկոպոսութեան վերականգնման հարցը, որ համարում է Թրանսիլուանիայի հայերի ինքնութեան պահպանման առանցքային հարցերից մէկը: 1715ին Օքսենտիոս Վիրգիրեսկոյի մահից յետոյ, ով մեծ աշխուժութիւն է ցուցաբերել հայերի կաթողիկէ եկեղեցու հետ միութեան համար, նոր եպիսկոպոսի ընտրութեան հետ կապուած տարածայնութիւնների արդիւնքում հայկական եպիսկոպոսութիւնը դադարեց գոյութիւն ունենալուց: Եպիսկոպոսութեան վերականգնման համար պայքարը Թրանսիլուանիայի հայերի շրջանում արդիական էր մինչեւ Ի. դարի սկիզբը:

Թրանսիլուանիայի հայկական եպիսկոպոսութեան վերականգման հարցին Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանն անդրադարձել է նաեւ «Համդէս Ամսօրեայ»ի էջերում, որտեղ խօսում է նոր եպիսկոպո-

25 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, այս գաղափարներէն պատմութիւնը բաղուած Դրանսիլուանիոյ իշխանաց եւ Աւստրիոյ կայսերաց առանձնաշնորհութեանց կոնդակներէն, Ժամանակակից արձանագրութիւններէն եւ պաշտօնական գրութիւններէն (1780-1825), Բ., Միխայիլեան Տպարան, Վիեննա 1899:

26 Նոյն, Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, (1826-1904), Գ., Միխայիլեան Տպարան, Վիեննա 1904:

սի ընտրութեան հետ կապուած երկու քաղաքների՝ Արմէնուպոլ-
սի եւ Եղիսաբէթուպոլսի տարածայնութիւնների մասին²⁷, քանի
որ այդ երկու քաղաքները մշտապէս պայքարի մէջ էին առաջ-
նութեան համար: Դրանցից իւրաքանչիւրը ցանկանում էր եպիս-
կոպոսի պաշտօնում հաստատել իր թեկնածուին: Երրորդ հատո-
րում հետաքրքրութիւն է ներկայացնում հեղինակի անդրադարձը
1848ի յեղափոխութեանն ու դրա ազդեցութեանը հայկական քա-
ղաքի վրայ: Այստեղ հեղինակը անդրադառնում է նաեւ հայերի
մասնակցութեանն այդ յեղափոխութեանը:

Եղիսաբէթուպոլսին նուիրուած աշխատութիւնն արժէքա-
ւոր է քաղաքում հայերի ունեցած կարգավիճակի, հոգեւոր, քա-
ղաքական, հասարակական-տնտեսական դրութեան հետ կապուած
հարցերը ուսումնասիրելիս: Հեղինակն օգտագործել է թուով
չուրջ 850 արտօնագրեր, հրովարտականեր, հրամաններ, խնդրա-
գրեր՝ աշխատութեանը տալով աղբիւրագիտական կարեւոր ար-
ժէք:

Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի պատմութեան ու-
սումնասիրման համար արժէքաւոր է նաեւ Հ. Գ. Վ. Գովրիկեա-
նի մէկ այլ աշխատութիւնը՝ նուիրուած Թրանսիլուանիայի հայ-
կական համայնքի միւս նշանաւոր կենտրոն Արմէնուպոլսին (Հա-
յաքաղաք, հունգարերէն՝ Szamosújvár), որ վերնագրուած է «Դրան-
սիլուանիոյ հայոց մետրոպոլիսը կամ ցկարագիր կերպ Հայաքաղա-
քի ի գիր եւ ի պատկերս»²⁸:

Աշխատութեան վերնագիրն արդէն յուշում է այն առաջնա-
յին դիրքի մասին, որ Հայաքաղաքն ունէր Թրանսիլուանիայի
միւս հայաշատ քաղաքների նկատմամբ:

Հեղինակն ինքն էլ իր գրքի առաջաբանում նշում է, որ
Հայաքաղաքը Թրանսիլուանիայի հայերի միւս չորս խոշոր
կենտրոնների համեմատ ամենաառաջդէմը, զարգացածը եւ ամե-
նաշատ հայկական բնակչութիւն ու հայկական ոգի ունեցողն էր:
Աշխատանքը մեծ արժէք է ներկայացնում քաղաքի հասարակա-

27 Ի Հանդէս Ամսօրեայ, 1893, թիւ 3, 71-75. 1983, թիւ 4, 102-105:

28 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Դրանսիլուանիոյ հայոց մետրոպոլիսը կամ ցկարա-
գիր կերպ Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս, Միխայիլեան Տպարան,
Վիեննա 1896, (Աշխատութեան հունգարերէն տարբերակում որպէս հե-
ղինակ հանդէս է գալիս Խաչիկ Սոնգոտեանը, որը մեր կարծիքով, թիւ-
րիմացութեան արդիւնք է):

կան-տնտեսական կեանքի, աւանդոյթների, գործող կարգերի, հայերի հասարակական կարգավիճակի, քաղաքի արտօնութիւնների, տեղական բարբառի, առեւտրական եւ հոգեւոր եղբայրութիւնների, ինչպէս նաեւ քաղաքի արտաքին տեսքի, յատակագծի, աշխարհագրական դիրքի ուսումնասիրման տեսանկիւնից:

Աշխատութեան մէջ ընդգրկուած են նաեւ քաղաքի նշանաւոր յուշարձանների, եկեղեցիների, հասարակական շէնքերի բազմաթիւ նկարներ:

Աշխատութիւնը բաղկացած է երկու մասից՝ համապատասխանաբար վերնագրուած «Հայաֆաղափի անցեալը» եւ «Հայաֆաղափի ներկայը»: Առաջին մասում հեղինակը հայերի գաղթի, այստեղ հաստատուելու, նրանց ստացած արտօնութիւնների եւ Թրանսիլուանիայի իշխանների հետ ունեցած յարաբերութիւնների համառօտ նկարագրութիւնից յետոյ բաւականին հետաքրքրօրէն ներկայացնում է Հայաքաղաքում հիմնուած երեք հոգեւոր եղբայրութիւնները, նրանց ներքին կանոնադրութիւնները, անդամագրուելու պայմանները եւ այլն: Թրանսիլուանիայում հայերի հիմնած հոգեւոր եղբայրութիւնների թիւը հասնում էր շուրջ 20ի²⁹: Դրանք կաթողիկէ եկեղեցուն առընթեր գործող կրօնական կազմակերպութիւններ էին: Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանը իր աշխատութեան այս բաժնում խօսում է երեք եղբայրութիւնների մասին՝ «Ներայրութիւն Ս. Յովակիմայ եւ Աննայի», «Ներայրութիւն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի» եւ «Ներայրութիւն ամենասուրբ Ներդրութեան»³⁰:

Այս հատուածը բաւականին հետաքրքիր է Թրանսիլուանիայի հայերի՝ Հռոմի կաթողիկէ եկեղեցու հետ միութիւնը ուսումնասիրելու տեսանկիւնից: Հեղինակը երեք հոգեւոր եղբայրութիւնների հիմնադիր յիշատակում է Ստեփանոս Ռոչբային, ով եղել է Թրանսիլուանիայի հայերի այցարարը: Վերջինիս այցը նպատակ ունէր սերտացնել Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի կապը Լիովի հայ կաթողիկէ թեմի հետ եւ արագացնել հայերի կաթողիկէ եկեղեցու հետ միութիւնը:

Աշխատութեան մէջ հետաքրքրական է Միխիթարեան միաբանութեան եւ Հայաքաղաքի յարաբերութիւններին նուիրուած

29 KÓVACS BÁLINT, *Armenians in Transylvania*, op. cit., 207.

30 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., *Դրանսիլուանիոյ հայոց մետրոպոլիսը*, մշ. աշխ., 50-95:

հատուածը, որտեղ հեղինակը կարեւորում է Մխիթարեան միաբանութեան քարոզիչների դերը եւ աւանդը Թրանսիլուանիայում ինքնութեան պահպանման, դպրոցական գործի կազմակերպման եւ հայկական ոգին պահպանելու համար՝ նշելով որ Մխիթար արքային մահուանից յետոյ էլ միաբանութեան հայրերը շարունակեցին նոյն նուիրութեամբ եւ ուշադրութեամբ վերաբերուել հայկական համայնքին: Հեղինակը այստեղ խօսում է Մխիթարեան միաբանութեան ջանքերի մասին՝ ձեռք բերելու Հայաքաղաքի Սողոմոնեան եկեղեցին եւ նրան կից շէնքը՝ այստեղ իրենց ազդեցութիւնն ընդլայնելու եւ մշտական յենակէտ ունենալու համար³¹: Պէտք է նշել, որ Մխիթարեան միաբանութեան գործունէութիւնը Թրանսիլուանիայի հայաշատ քաղաքներում ընդունուել է ոչ միանշանակ: Թրանսիլուանիայի հայերի ինքնութեան պահպանման համար պայքարի կարեւոր կողմերից մէկը մշտապէս եղել է հայկական եպիսկոպոսութեան վերականգնման խնդիրը: Երբեմն Մխիթարեան միաբանութեան քարոզիչների այցը Թրանսիլուանիայի հայերի կողմից դիտուել է որպէս փորձ՝ միաբանութեան ձեռքը վերցնել Թրանսիլուանիայի հայկական եպիսկոպոսութիւնը:

Սակայն, ինչպէս նշում է Քոլանջեանը, փաստերը հերքում են դրա ճշմարտացիութիւնը՝ յաւելելով, որ եթէ իսկապէս Վենետիկի միաբանութեան իրաւասութեան տակ անցած լինէր Թրանսիլուանիայի եպիսկոպոսութիւնը, միգրացէ հնարաւոր լինէր փրկել հայկական երբեմնի նշանաւոր համայնքի շառաւիղները³²:

Հայկական եպիսկոպոսութեան վերականգնման համար պայքարը Թրանսիլուանիայում շարունակում էր արդիական մնալ նաեւ Ի. դարի սկզբին՝ դիտուելով որպէս ինքնութեան պահպանման կարեւոր գործոն: Խնդրի լուծման հետ կապուած յոյսերը հայերի շրջանում մեծացան, երբ Հ. Գրիգոր Գովրիկեանը 1909 թուականին դարձաւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան Ընդհանուր Աբբահայր: Նոյնիսկ քննարկուում էր Վիեննայի միաբանութիւնը Կեռլա տեղափոխելու հարցը, ինչը, միանշանակ, կարող էր իր դրական ազդեցութիւնն ունենալ հայկական համայնքի ինքնութեան պահպանման տեսակէտից: Սակայն միաբանութեան յետագայ զարգացման տեսակէտից այն դժուար թէ

31 ՔՈՒԱՆՋԵԱՆ, Ա., Թրանսիլուանիայի հայերի պայքարը ազգային իմքնութեան պահպանման համար, Ի Էջմիածին, 1966, Թիւ Է., 160-170:

32 Անդ, 56:

ուճենար բարենպաստ ազդեցություն՝ հաշուի առնելով Թրանսիլուանիայի անկախուն քաղաքական դրությունը:

Աշխատությունեան երկրորդ մասը՝ «Հայաֆաղափին ներկայն» կարեւոր է հայերի տեղական սովորոյթների եւ աւանդոյթների, տեղական բարբառի, հայերի կենսակերպի, ինչպէս նաեւ ազգային պարերի, առասպելների ներկայացման եւ ուսումնասիրման տեսակէտից:

Հ. Գովրիկեանի աշխատութիւնները՝ նուիրուած Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի ամենակենսունակ եւ խոշոր կենտրոններին՝ Եղիսաբէթուպոլսին եւ Հայաքաղաքին, պարունակում են փաստական հարուստ եւ կարեւոր նիւթեր: Դրանք, ըստ էութեան, հայկական նշանաւոր կենտրոնների պատմութիւնը ներկայացնող առաջին համակարգուած աշխատութիւններն են: Հ. Գովրիկեանը աշխատութիւնները շարադրել է նշուած քաղաքների դիւանատների հարուստ նիւթի հիման վրայ, որ մեծացնում է նրանց աղբիւրագիտական նշանակութիւնը:

Աշխատութիւնների արժէքը մեծանում է նաեւ այն առումով, որ այդ փաստաթղթերի մեծ մասը հետազոտողների լայն շրջանակին հասու չեն: Շատ փաստաթղթեր էլ հասել են մեր օրեր հէնց այդ աշխատութիւնների միջոցով: Այսինքն, Հ. Գովրիկեանի՝ Թրանսիլուանիային նուիրուած երկու աշխատութիւնները հանդիսանում են ոչ միայն արժէքաւոր պատմագիտական գործեր Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի պատմութեան ուսումնասիրման համար, այլեւ ունեն սկզբնաղբիւրի նշանակութիւն:

Պէտք է նշել նաեւ, որ մի շարք կարեւոր հարցերի վերաբերեալ, ինչպէս օրինակ Թրանսիլուանիայի հայերի կաթողիկէացման գործընթացը, նոր տոմարի ընդունումը եւ այլն, հեղինակը երբեմն անդրադարձ է կատարել միակողմանիօրէն կամ պարզապէս շրջանցել է դրանք: Լինելով կաթողիկէ հոգեւորական, բնականաբար, հայերի՝ Հռոմի կաթողիկէ եկեղեցու հետ միութիւնը դրական արձագանք է գտել նրա կողմից: Իր գրքի առանձին բաժնում Հ. Գովրիկեանը բարձր է գնահատում Օքսենտիոս Վիրգիլեսկոյի դերը եւ նրա գործունէութիւնը³³, ում հետ կապում է կաթողիկէ եկեղեցու հետ միութիւնը, ընդգրկե-

33 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Դրանսիլուանիոյ հայոց մետրոպոլիսը, նշ. աշխ., 116-133:

լով նրա անունը քաղաքի երեւելիների ցուցակի մէջ: Մէկ այլ տեղ Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանը նրա մասին խօսում է որպէս «Երկրորդ Լուսաւորիչ», ով «կուրութեան մթութեան արձակուիլ հայ ազգն»³⁴: Սակայն, ըստ էութեան, կաթողիկէ եկեղեցու հետ միութիւնը դարձաւ Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի ազգային ինքնութեան թուլացման եւ աստիճանական ձուլման սկիզբը:

Այսպիս, Հ. Գ. Վ. Գովրիկեանի աշխատութիւնները, առանձին ղէպքերում ունենալով նկարագրական բնոյթ, մնում են Թրանսիլուանիայի հայկական համայնքի վերաբերեալ եզակի ուսումնասիրութիւններ: Հեղինակի կողմից օգտագործուած փաստաթղթերը, արխիւային նիւթերը, բազմաթիւ արձանագրութիւններն ու նամակները, ժողովների որոշումները այս պատմագիտական աշխատութիւններին տալիս են աղբիւրագիտական կարեւոր նշանակութիւն:

ԷԴԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
ԱՐՓԻՆԷ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

34 ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ, Հ. Գ., Հայք յեղիսաբեքուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, Բ., 62-աշիւ., 72:

Summary

FR. GRIGOR GOVRIKYAN'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF ARMENIANS OF TRANSYLVANIA

EDGAR HOVHANNISYAN
ARPINE ARAKELYAN

The Armenian community of Transylvania has a special place in the history of the Armenian communities. Despite being a prominent community, the history of the Armenian community of Transylvania has not been as studied as that of Armenian communities in Poland, Ukraine and other Eastern and Central European Armenian Communities. The works of Fr. Grigor Govrikyan are key to studying and understanding the vital importance of the Armenian community of Transylvania. He was one of the prominent intellectuals of that community in the late 19th and early 20th centuries, one of the editors of "Armenia" periodical, and the author of several articles and books, until he became the General Abbot of the Mechitarist Congregation in Vienna in 1909.